

Nederlandse pensioenfondsen en controversiële wapens

Een onderzoeksrapport voor Uitgesproken VARA

Profundo
economisch onderzoek

Nederlandse pensioenfondsen en controversiële wapens

Een onderzoeksrapport voor Uitgesproken VARA

Eindversie: 4 januari 2011

Jan Willem van Gelder
Julia Padberg

Profundo
Radarweg 60
1043 NT Amsterdam
Tel: 020-8208320
E-mail: jw.vangelder@profundo.nl
Website: www.profundo.nl

Inhoudsopgave

Samenvatting

In dit rapport is onderzocht of de grootste Nederlandse bedrijfstakpensioenfondsen beleggen in aandelen of obligaties van producenten van de volgende controversiële wapens:

- Chemische wapens
- Clustermunitie
- Fosformunitie
- Kernwapens
- Landmijnen
- Verarmd uraniumwapens

De beleggingen van de volgende negen bedrijfstakpensioenfondsen zijn onderzocht:

- ABP
- Bedrijfstakpensioenfonds Bouw
- Bedrijfstakpensioenfonds Detailhandel
- Bedrijfspensioenfonds voor de Landbouw
- Pensioenfonds Metaal en Techniek (PMT)
- Pensioenfonds voor de Grafische Bedrijven (PGB)
- Pensioenfonds voor de Metalektro (PME)
- Pensioenfonds Zorg en Welzijn
- Spoorwegpensioenfonds

Het onderzoek is gebaseerd op de meest recente overzichten van de aandelen- en obligatiebeleggingen die de fondsen op hun websites hebben gepubliceerd. De bevindingen zijn ter commentaar voorgelegd aan de fondsen. Waar relevant is het commentaar van de fondsen vermeld.
Tabel 1 geeft een overzicht van de gevonden beleggingen in (aandelen of obligaties) van de negen bedrijfstakpensioenfondsen in 15 producenten van controversiële wapens, op basis van de informatie die de fondsen op hun eigen websites publiceren.

Tabel 1 Beleggingen Nederlandse pensioenfondsen in controversiële wapenproducenten

Bedrijf	**Land**	**Controversiële wapens**	**ABP**	**Bpf Bouw**	**Bpf Detail**	**Bpf Landbouw**	**PMT**	**PGB**	**PME**	**PFZW**	**Spoorwegpf**
Babcock International	Groot-Brittannië	Kernwapens		X			X	X			
BAE Systems	Groot-Brittannië	Kernwapens	X	X			X	X	X		X
Boeing	Verenigde Staten	Kernwapens	X	X				X	X		X
EADS	Frankrijk	Kernwapens					X				X
Finmeccanica	Italië	Kernwapens	X	X			X	X	X		X
Honeywell International	Verenigde Staten	Kernwapens	X	X				X			X
ITT Corporation	Verenigde Staten	Kernwapens	X	X	X	X			X		X
Jacobs Engineering	Verenigde Staten	Kernwapens	X	X				X			X

Bedrijf	**Land**	**Controversiële wapens**	**ABP**	**Bpf Bouw**	**Bpf Detail**	**Bpf Landbouw**	**PMT**	**PGB**	**PME**	**PFZW**	**Spoorwegpf**
McDermott International	Verenigde Staten	Kernwapens	X	X				X			
Northrop Grumman	Verenigde Staten	Kernwapens	X	X				X	X		
Raytheon	Verenigde Staten	Kernwapens						X	X		
Rolls-Royce	Groot-Brittannië	Kernwapens	X	X			X	X	X	X	X
Safran	Frankrijk	Kernwapens	X	X			X		X		
Serco	Groot-Brittannië	Kernwapens					X	X	X		
Thales	Frankrijk	Kernwapens		X			X		X		

Uit Tabel 1 blijkt dat de grootste Nederlandse bedrijfstakpensioenfondsen - volgens informatie op hun eigen websites - allemaal beleggen in bedrijven die betrokken zijn bij de productie van kernwapens:

- Vijf bedrijfstakpensioenfondsen sluiten kernwapens niet uit en beleggen dan ook in meerdere producenten van kernwapens: ABP in 10 bedrijven, Bedrijfstakpensioenfonds Bouw in 12 bedrijven, PMT in 8 bedrijven, Bedrijfstakpensioenfonds Grafische Bedrijven in 11 bedrijven en PME in 10 bedrijven.
- Drie fondsen - Bedrijfstakpensioenfonds Detailhandel, Bedrijfspensioenfonds voor de Landbouw en PfZW - hebben een beleid dat beleggingen in kernwapens uitsluit, maar beleggen in de praktijk toch ieder nog in één bedrijf. Bedrijfstakpensioenfonds Detailhandel en Bedrijfspensioenfonds voor de Landbouw hebben in een schriftelijke reactie echter laten weten dat zij hun aandelen in dit ene bedrijf (ITT Corporation) per augustus 2010 verkocht hebben.
- Eén fonds, Spoorwegpensioenfonds, belegt in 8 producenten van kernwapens, maar heeft in een schriftelijke reactie op de voorlopige onderzoeksresultaten laten weten dat het zijn aandelen in 4 bedrijven recentelijk verkocht heeft of wil gaan verkopen en dat 2 bedrijven nader onderzocht worden.

Er zijn geen beleggingen van de pensioenfondsen gevonden in bedrijven waarvan met zekerheid kon worden vastgesteld dat zij andere controversiële wapens produceren. Wel beleggen zeven pensioenfondsen in bedrijven die door andere pensioenfondsen (ABP, PfZW en/of het Noorse Government Pension Fund - Global) worden aangemerkt als producenten van clustermunitie: ABP (Cobham), Bpf Bouw (Cobham), Bpf Detailhandel (Cobham, Zodiac Aerospace), Bpf Landbouw (Zodiac Aerospace), PMT (Cobham), PGB (Cobham, Goodrich, Raytheon, Saab, Zodiac Aerospace) en PME (Raytheon).
In dit onderzoek is geen bewijs gevonden dat deze bedrijven daadwerkelijk (nog steeds) clustermunitie produceren. Het verdient echter aanbeveling dat de pensioenfondsen hun informatie over deze bedrijven publiceren, zodat een betrouwbare lijst van clustermunitieproducenten voor alle beleggers beschikbaar komt.

Inleiding

Doel van dit rapport is om een overzicht te geven van de beleggingen van de grootste Nederlandse bedrijfstakpensioenfondsen in producenten van de volgende controversiële wapens:

- Chemische wapens
- Clustermunitie
- Fosformunitie
- Kernwapens
- Landmijnen
- Verarmd uraniumwapens

Hoofdstuk 1 geeft definities van de onderzochte controversiële wapens en beschrijft de onderzoeksaanpak. Hoofdstuk 2 gaat in op de beleggingen van Nederlandse pensioenfondsen in (mogelijke) producenten van controversiële wapens. Hoofdstuk 3 beschrijft de 15 controversiële wapenproducenten waar Nederlandse pensioenfondsen in blijken te beleggen. Hoofdstuk 4 beschrijft 7 bedrijven waar Nederlandse pensioenfondsen in beleggen, maar waarvoor geen bewijzen zijn gevonden dat zij (nog) betrokken zijn bij productie of onderhoud van controversiële wapens.

Een samenvatting van de resultaten van dit onderzoek vindt u op de eerste pagina's van dit rapport.

Hoofdstuk 1 Producenten van controversiële wapens

1.1 Definitie controversiële wapens

Onder controversiële wapens worden verstaan clustermunitie, anti-persoonsmijnen, chemische wapens, biologische wapens, kernwapens, verarmd uranium wapens en fosformunitie.

- **Chemische wapens** zijn wapens die de toxische eigenschappen van chemische stoffen gebruiken in plaats van hun explosieve eigenschappen om fysieke of fysiologische effecten op een vijand te produceren.[1]

- **Clustermunitie** is conventionele munitie die is ontworpen om meerdere kleine explosieve ladingen van elk minder dan 20 kilogram uit te strooien of te verspreiden, en die explosieve submunitie maakt er deel van uit. Het betreft niet:
  a. Munitie of submunitie ontworpen om vuurpijlen, rook, pyrotechniek of antiradarsneeuw af te werpen; of munitie die uitsluitend werd ontworpen voor luchtafweer;
  b. Munitie of submunitie ontworpen om elektrische of elektronische effecten te veroorzaken;
  c. Munitie die, om ongewilde zone-effecten en het risico op niet-geëxplodeerde submunitie te vermijden, elk van de volgende eigenschappen heeft:
     - Elk explosief bevat minder dan tien stuks explosieve submunitie;
     - Elke explosieve submunitie weegt meer dan vier kilogram;
     - Elke explosieve submunitie is ontworpen om een enkel doel te detecteren en aan te vallen;
     - Elke explosieve submunitie is uitgerust met een elektronisch zelfvernietigingsmechanisme;
     - Elke submunitie is uitgerust met een elektronisch mechanisme voor zelfuitschakeling.[2]

  Explosieve submunitie betekent een conventioneel explosief dat door een clusterbom wordt uitgestrooid of verspreid en zo ontworpen is dat het vóór, tijdens of na de inslag ontploft.[3]

- **Kernwapens** zijn massavernietigingswapens die worden aangedreven door kernreactie. Soorten van nucleaire wapens zijn atoombommen, waterstof bommen, kernsplijting bommen en kernfusie bommen.[4]

- **Landmijnen** of anti-persoonsmijnen zijn relatief kleine bommen die militairen onder de grond verbergen tijdens oorlogen. Landmijnen voorkomen dat hun tegenstanders een gebied in of uit komen omdat de mijnen ontploffen wanneer iemand erop stapt. Omdat niemand kan zien waar ze precies liggen en ze vaak nog geruime tijd na afsluiting van een militair conflict blijven liggen, zijn landmijnen levensgevaarlijk en controversieel.[5]

- **Fosformunitie** zijn explosieven gemaakt van wit fosfor. Wit fosfor is een kleurloze tot geeldoorschijnende wasachtige substantie met een doordringende, knoflookachtige geur. De formule die wordt gebruikt door het leger is zeer energiek (actief) en ontbrandt zodra het wordt blootgesteld aan zuurstof. Wit fosfor is een pyrofoor materiaal, wat wil zeggen dat het spontaan ontvlambaar is.[6]

- **Verarmd uranium wapens** Verarmd uranium is wat overblijft nadat natuurlijk uranium is verrijkt, zowel voor de productie van wapens als voor energieopwekking. Verarmd uranium is licht radioactief in zijn vaste vorm en geeft weinig of geen reden tot bezorgdheid. Het is echter een zeer zware stof met een 1,7 maal grotere dichtheid dan lood en wordt om die reden zeer gewaardeerd door legers om zijn vermogen om gepantserde voertuigen te doorboren. Wanneer een wapen gemaakt met een verarmd uranium kop of kern een vast voorwerp raakt, zoals de zijkant van een tank, gaat het er dwars doorheen en barst dan uiteen in een brandende wolk van waterdamp. Deze damp vestigt zich als stof, die chemisch giftig en ook radioactief is.[7]

1.2 Definitie producenten van controversiële wapens

Producenten van controversiële wapens worden als volgt gedefinieerd:

- Elke onderneming of groep van ondernemingen die, zelf of via een dochtermaatschappij, controversiële wapens (volgens de definities in genoemd in paragraaf 1.1) ontwikkelt, onderhoudt en/of produceert;
- Elke onderneming of groep van ondernemingen die, zelf of via een dochtermaatschappij, cruciale onderdelen van controversiële wapens ontwikkelt en/of produceert;
- Een onderneming of groep van ondernemingen wordt beschouwd als een fabrikant van controversiële wapens ongeacht het aandeel van de productie van controversiële wapens of onderdelen ervan in de totale omzet, en ongeacht de aard van de andere activiteiten van de onderneming.

1.3 Selectie producenten

In de discussie in de internationale financiële sector over het uitsluiten van producenten van controversiële wapens speelt het Norwegian Government Fund – Global een leidende rol. De aanbevelingen van zijn ethische adviesraad bevatten tal van belangrijke details over de betrokkenheid van een bedrijf bij de productie van controversiële wapens, inclusief reacties van de bedrijven zelf. Voor dit onderzoek is daarom voor het opstellen van een lijst met te onderzoeken bedrijven gebruik gemaakt van de uitsluitingslijst van het Norwegian Government Fund – Global.[8]
Vervolgens zijn andere bedrijven aan de onderzoekslijst toegevoegd, op basis van de uitsluitingslijsten van APG[9] en PGGM[10] (Nederland), Danske Invest (Denemarken), KBC (België) en het Nieuw-Zeelandse Super Annuation Fund. Ook zijn bedrijven aan de lijst toegevoegd op basis van het recente rapport "Banning Cluster Munitions - Government Policy and Practice". Ook zijn enkele bedrijven toegevoegd omdat bij nader onderzoek bleek dat zij samenwerken in de productie van controversiële wapens met bedrijven die al eerder als producenten van controversiële wapens waren gevonden.
Vervolgens is deze onderzoekslijst om praktische redenen uitgedund door een aantal niet-Europese staatsbedrijven van de lijst te schrappen, omdat het bij voorbaat uitgesloten lijkt dat Nederlandse pensioenfondsen in deze bedrijven investeren.

Dit heeft geresulteerd in een lijst van 46 producenten van (belangrijke onderdelen van) controversiële wapens waar Nederlandse pensioenfondsen mogelijk in investeren. Deze 46 bedrijven worden weergegeven in Tabel 2, waarin ook wordt aangegeven welk soort controversiële wapens deze bedrijven produceren.

Tabel 2 Producenten van controversiële wapens

Bedrijf	Vestigingsland	Produceert volgens uitsluitingslijsten
Aerostar	Roemenië	Clustermunitie
Alliant Techsystems	Verenigde Staten	Clustermunitie, Kernwapens, Verarmd uraniumwapens
Aryt Industries	Israël	Clustermunitie
Babcock International	Groot-Brittannië	Kernwapens
BAE Systems	Groot-Brittannië	Kernwapens, Verarmd uraniumwapens
Boeing	Verenigde Staten	Kernwapens
Cobham	Groot-Brittannië	Clustermunitie
Day & Zimmermann	Verenigde Staten	Clustermunitie
DCNS	Frankrijk	Kernwapens
EADS	Nederland	Kernwapens
Finmeccanica	Italië	Kernwapens
Gencorp	Verenigde Staten	Kernwapens, Verarmd uraniumwapens, Clustermunitie
General Dynamics	Verenigde Staten	Kernwapens, Verarmd uraniumwapens, Clustermunitie
Goodrich Corporation	Verenigde Staten	Clustermunitie, Kernwapens
Hanwha	Zuid-Korea	Clustermunitie
Honeywell International	Verenigde Staten	Kernwapens
Israel Military Industries (IMI)	Israël	Clustermunitie
ITT Corporation	Verenigde Staten	Kernwapens
Jacobs Engineering	Verenigde Staten	Kernwapens
Kaman	Verenigde Staten	Clustermunitie
L-3 Communications	Verenigde Staten	Clustermunitie
Larsen & Toubro	India	Kernwapens, Landmijnen, Clustermunitie
Lockheed Martin	Verenigde Staten	Clustermunitie, Kernwapens
Magellan Aerospace	Canada	Clustermunitie, Fosformunitie
McDermott International	Verenigde Staten	Kernwapens
Moog	Verenigde Staten	Kernwapens
Nexter (Giat Industries)	Frankrijk	Verarmd uraniumwapens
Norinco	China	Clustermunitie
Northrop Grumman	Verenigde Staten	Kernwapens, Fosformunitie
Pakistan Ordnance Factories	Pakistan	Clustermunitie, Verarmd uraniumwapens
Poongsan	Zuid-Korea	Clustermunitie, Fosformunitie
Raytheon	Verenigde Staten	Clustermunitie, Kernwapens
Rockwell Collins	Verenigde Staten	Kernwapens
Rolls-Royce	Groot-Brittannië	Kernwapens
Saab AB	Zweden	Clustermunitie

Bedrijf	Vestigingsland	Produceert volgens uitsluitingslijsten
Safran	Frankrijk	Kernwapens
Serco	Groot-Brittannië	Kernwapens
Shaw Group	Verenigde Staten	Fosformunitie
Singapore Technologies Engineering	Singapore	Clustermunitie
SNPE	Frankrijk	Kernwapens
Tata Power	India	Clustermunitie
Teledyne Technologies	Verenigde Staten	Fosformunitie
Textron	Verenigde Staten	Clustermunitie, Landmijnen
Thales	Frankrijk	Kernwapens
Valentec Systems	Verenigde Staten	Clustermunitie
Zodiac Aerospace	Frankrijk	Clustermunitie

1.4 Onderzoek van beleggingen

Voor de belangrijkste bedrijfstakpensioenfondsen in Nederland is onderzocht of zij beleggen in de bedrijven genoemd in Tabel 2. Beleggingen in 22 bedrijven werden geïdentificeerd. Details zijn opgenomen in Hoofdstuk 2.

Voor deze 22 bedrijven hebben wij gepoogd om voldoende bewijzen te vinden voor recente betrokkenheid bij de productie van belangrijke onderdelen van controversiële wapens. De bronnen die daarvoor zijn gebruikt zijn in de eerste plaats de publicaties en websites van de betrokken bedrijven zelf. Daarnaast is gebruik gemaakt van publicaties in de militaire vakpers, publicaties van de voornoemde financiële instellingen, en publicaties van onderzoeksinstellingen en NGO's. Alle gebruikte bronnen staan per bedrijf vermeld.
Op basis van de gevonden informatie concluderen we dat van de 22 gevonden bedrijven er 15 (nog) betrokken zijn bij de productie van controversiële wapens. Deze bedrijven staan beschreven in Hoofdstuk 3.
Voor 7 bedrijven zijn geen bewijzen gevonden dat zij (nog) betrokken zijn productie of onderhoud van controversiële wapens. Deze bedrijven zijn opgenomen in Hoofdstuk 4.

Hoofdstuk 2 Beleggingen van pensioenfondsen

2.1 Introductie

In dit hoofdstuk worden de beleggingen in de omstreden wapenproducenten onderzocht van de grootste Nederlandse bedrijfstakpensioenfondsen:

- ABP
- Bedrijfstakpensioenfonds Bouw
- Bedrijfstakpensioenfonds Detailhandel
- Bedrijfspensioenfonds voor de Landbouw
- Pensioenfonds Metaal en Techniek (PMT)
- Pensioenfonds voor de Grafische Bedrijven
- Pensioenfonds voor de Metalektro (PME)
- Pensioenfonds Zorg en Welzijn
- Spoorwegpensioenfonds

De volgende paragrafen geven de investeringen in aandelen en obligaties weer van deze Nederlandse pensioenfondsen in producenten van clustermunitie, kernwapens, landmijnen, verarmd uranium wapens, chemische en fosforwapens. Alleen de pensioenfondsen waarover informatie is gevonden omtrent het bezit van aandelen of obligaties van één of meerdere omstreden wapenproducenten worden in de volgende paragrafen behandeld.

2.2 ABP

ABP (voorheen: Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds) is het bedrijfstakpensioenfonds voor werkgevers en werknemers van overheid en onderwijs. Het lever haar 2,8 miljoen klanten pakketten voor inkomenszekerheid: bij pensionering, arbeidsongeschiktheid en overlijden. ABP heeft een belegd vermogen van € 231 miljard (per 30-09-2010). Daarmee is ABP één van de grootste pensioenfondsen ter wereld.[11] Tabel 3 geeft de aandelen en obligaties weer die ABP op 31 december 2009 bezat van de bestudeerde wapenproducenten.

Tabel 3 Beleggingen van ABP

Bedrijf	Land	Controversiële wapens	Aandelen (mln €)	Obligaties (mln €)
BAE Systems	Groot-Brittannië	Kernwapens	56.0	21.0
Boeing	Verenigde Staten	Kernwapens	21.0	
Finmeccanica	Italië	Kernwapens	15.0	41.0
Honeywell International	Verenigde Staten	Kernwapens	145.0	
ITT Corporation	Verenigde Staten	Kernwapens	25.0	14.0
Jacobs Engineering	Verenigde Staten	Kernwapens	5.0	
McDermott International	Verenigde Staten	Kernwapens	7.0	
Northrop Grumman	Verenigde Staten	Kernwapens	56.0	
Rolls-Royce	Groot-Brittannië	Kernwapens	81.0	
Safran	Frankrijk	Kernwapens	18.0	
Niet (meer) betrokken bedrijf	**Land**		**Aandelen (mln €)**	**Obligaties (mln €)**

Bedrijf	Land	Controversiële wapens	Aandelen (mln €)	Obligaties (mln €)
Cobham	Groot-Brittannië	Clustermunitie	24.0	
Rockwell Collins	Verenigde Staten	Kernwapens	2.0	

Bron: ABP, "Aandelenbezit December 2009" en "Obligatiebezit December 2009", *Website ABP (www.abp.nl),* Bezocht in oktober 2010.

2.3 Bedrijfstakpensioenfonds voor de Bouwnijverheid (bpfBOUW)

De Stichting Bedrijfstakpensioenfonds voor de Bouwnijverheid (bpfBOUW) is opgericht door de organisaties van werkgevers en werknemers, die representatief zijn voor de bedrijfstak Bouwnijverheid. Vertegenwoordigers van deze organisaties vormen samen het bestuur van bpfBOUW.[12]

Het fonds is verantwoordelijk voor de pensioenen of uitkeringen van werknemers, bepaalde groepen zelfstandigen in de bouwnijverheid en hun nabestaanden. Via het fonds is voor de deelnemers ook een aanvullende uitkering bij arbeidsongeschiktheid verzekerd.[13]

De pensioenregeling van het fonds is vastgelegd in een aantal pensioenreglementen. De aansluiting bij de door het fonds uitgevoerde pensioenregelingen is verplicht gesteld voor werkgevers en zelfstandigen behorende tot de hierna genoemde sectoren van de bedrijfstak Bouwnijverheid. De pensioenreglementen kennen sectorspecifieke verschillen. Binnen de bedrijfstak Bouwnijverheid worden de volgende sectoren onderscheiden:

- Bouwbedrijf (inclusief UTA)
- Timmerfabrieken
- Afbouw
- Natuursteenbedrijf.[14]

Tabel 4 geeft de aandelen weer die bpfBOUW op 31 december 2009 bezat van de bestudeerde wapenproducenten.

Tabel 4 Beleggingen van bpfBOUW

Bedrijf	Land	Controversiële wapens	Aandelen (mln €)
Babcock International	Groot-Brittannië	Kernwapens	0.2
BAE Systems	Groot-Brittannië	Kernwapens	7.0
Boeing	Verenigde Staten	Kernwapens	9.7
Finmeccanica	Italië	Kernwapens	0.4
Honeywell International	Verenigde Staten	Kernwapens	11.7
ITT Corporation	Verenigde Staten	Kernwapens	2.9
Jacobs Engineering	Verenigde Staten	Kernwapens	1.9
McDermott International	Verenigde Staten	Kernwapens	1.3
Northrop Grumman	Verenigde Staten	Kernwapens	6.1
Rolls-Royce	Groot-Brittannië	Kernwapens	6.6
Safran	Frankrijk	Kernwapens	4.3
Thales	Frankrijk	Kernwapens	0.2

Bedrijf	Land	Controversiële wapens	Aandelen (mln €)
Niet (meer) betrokken bedrijf	**Land**	**Controversiële wapens**	**Aandelen (mln €)**
Cobham	Groot-Brittannië	Clustermunitie	0.9
Rockwell Collins	Verenigde Staten	Kernwapens	1.1
Shaw Group	Verenigde Staten	Fosformunitie	0.0

Bron: bpfBOUW, "Beleggingsbeleid; Aandelenportefeuille; Aandelenportefeuille bpfBOUW per 30 juni 2010", *Website bpfBOUW (www. bpfBOUW.nl),* Bezocht in oktober 2010.

2.4 Bedrijfstakpensioenfonds Detailhandel

De Stichting Bedrijfstakpensioenfonds voor de Detailhandel is de organisatie die verantwoordelijk is voor de pensioenen van werknemers in de sector detailhandel. Van dit pensioenfonds is geen lijst met aandelenbezit beschikbaar. Tabel 5 geeft een overzicht van de bedrijven op wiens aandeelhoudersvergadering het bedrijfstakpensioenfonds heeft gestemd. De bijbehorende aantallen aandelen of waardes zijn niet gepubliceerd door het fonds.

Tabel 5 Beleggingen van Bedrijfstakpensioenfonds Detailhandel

Bedrijf	Land	Controversiële wapens
ITT Corporation	Verenigde Staten	Kernwapens
Niet (meer) betrokken bedrijf	**Land**	**Controversiële wapens**
Cobham	Groot-Brittannië	Clustermunitie
Rockwell Collins	Verenigde Staten	Kernwapens
Zodiac Aerospace	Frankrijk	Clustermunitie

Bron: Bedrijfstakpensioenfonds Detailhandel, "Beleggingsbeleid; Stemmen op aandeelhoudersvergaderingen", *Website Bedrijfstakpensioenfonds Detailhandel (www.pensioendetailhandel.nl),* Bezocht in oktober 2010.

In een reactie op de voorlopige onderzoeksresultaten heeft het Bedrijfstakpensioenfonds voor de Detailhandel laten weten dat het zijn aandelen in ITT Corporation in augustus 2010 heeft verkocht, vanwege de betrokkenheid van het bedrijf bij de productie van nucleaire wapens.[15]

2.5 Bedrijfspensioenfonds voor de Landbouw

De Stichting Bedrijfspensioenfonds voor de Landbouw is de organisatie die verantwoordelijk is voor de pensioenen van werknemers in de landbouwsector. Van dit pensioenfonds is geen lijst met aandelenbezit beschikbaar. Tabel 6 geeft een overzicht van de bedrijven op wiens aandeelhoudersvergadering het bedrijfstakpensioenfonds heeft gestemd. De bijbehorende aantallen aandelen of waardes zijn niet gepubliceerd door het fonds.

Tabel 6 Beleggingen van Bedrijfspensioenfonds voor de Landbouw

Bedrijf	Land	Controversiële wapens
ITT Corporation	Verenigde Staten	Kernwapens
Niet (meer) betrokken bedrijf	**Land**	**Controversiële wapens**
Shaw Group	Verenigde Staten	Fosformunitie
Zodiac Aerospace	Frankrijk	Clustermunitie

Bron: Bedrijfstakpensioenfonds Landbouw , "Beleggingsbeleid; Stemmen op aandeelhoudersvergaderingen", *Website Bedrijfstakpensioenfonds Landbouw (www.pensioenlandbouw.nl),* Bezocht in oktober 2010.

In een reactie op de voorlopige onderzoeksresultaten heeft het Bedrijfspensioenfonds voor de Landbouw laten weten dat het zijn aandelen in ITT Corporation in augustus 2010 heeft verkocht, vanwege de betrokkenheid van het bedrijf bij de productie van nucleaire wapens.[16]

2.6 Pensioenfonds Metaal en Techniek

Pensioenfonds Metaal en Techniek (PMT) is in omvang het derde pensioenfonds van Nederland. PMT verzorgt de pensioenregeling voor de bedrijfstak Metaal en Techniek. In 2008 waren 34.516 ondernemingen en 424.940 werknemers aangesloten bij het fonds. Daarnaast ontvangt een grote groep gepensioneerden (157,691) een pensioen. En zijn er vele werknemers die in het verleden een pensioen bij PMT opbouwden. In totaal heeft PMT bijna 1,2 miljoen deelnemers.
Tabel 7 geeft een overzicht van de beleggingen van PMT in de aandelen van de onderzochte wapenproducenten. De bijbehorende aantallen of waardes zijn niet gepubliceerd door het fonds.

Tabel 7 Beleggingen van Pensioenfonds Metaal en Techniek

Bedrijf	Land	Controversiële wapens
Babcock International	Groot-Brittannië	Kernwapens
BAE Systems	Groot-Brittannië	Kernwapens
EADS	Nederland	Kernwapens
Finmeccanica	Italië	Kernwapens
Rolls-Royce	Groot-Brittannië	Kernwapens
Safran	Frankrijk	Kernwapens
Serco	Groot-Brittannië	Kernwapens
Thales	Frankrijk	Kernwapens
Niet (meer) betrokken bedrijf	**Land**	**Controversiële wapens**
Cobham	Groot-Brittannië	Clustermunitie

Bron: Pensioenfonds Metaal en Techniek, "Aandelenbeleggingen", *Pensioenfonds Metaal en Techniek*, November 2010.

2.7 Pensioenfonds voor de Grafische Bedrijven

Bij de start van dit onderzoek in november 2010 werd geen informatie gevonden over de aandelen- en obligatiebeleggingen van het Pensioenfonds voor de Grafische Bedrijven. Na toezending van de voorlopige onderzoeksresultaten aan het fonds, heeft het Pensioenfonds voor de Grafische Bedrijven alsnog zijn beleggingen in aandelen en obligaties op de website gezet.
Tabel 8 geeft een overzicht van de beleggingen van het Pensioenfonds voor de Grafische Bedrijven in de onderzochte wapenproducenten.

Tabel 8 Beleggingen van Pensioenfonds voor de Grafische Bedrijven

Bedrijf	Land	Controversiële wapens	Aandelen (mln €)	Obligaties (mln €)
Babcock International	Groot-Brittannië	Kernwapens	0,10	
BAE Systems	Groot-Brittannië	Kernwapens	2,06	
Boeing	Verenigde Staten	Kernwapens	5,32	
Finmeccanica	Italië	Kernwapens	0,38	5,73
Honeywell International	Verenigde Staten	Kernwapens	3,67	
Jacobs Engineering	Verenigde Staten	Kernwapens	0,34	
McDermott International	Verenigde Staten	Kernwapens	0,59	
Northrop Grumman	Verenigde Staten	Kernwapens	2,50	
Raytheon	Verenigde Staten	Kernwapens	1,53	
Rolls-Royce	Groot-Brittannië	Kernwapens	2,52	9,33
Serco	Groot-Brittannië	Kernwapens	0,13	
Niet (meer) betrokken bedrijf	**Land**	**Controversiële wapens**		
Cobham	Groot-Brittannië	Clustermunitie	0,11	
Goodrich	Verenigde Staten	Clustermunitie, Kernwapens	1,85	
Saab	Zweden	Clustermunitie	1,41	
Zodiac Aerospace	Frankrijk	Clustermunitie	2,97	

Bron: Pensioenfonds voor de Grafische Bedrijven, “Beleggingen per 30-11-2010”, *Pensioenfonds voor de Grafische Bedrijven*, December 2010.

2.8 Pensioenfonds voor de Metalektro (PME)

PME, het Pensioenfonds voor de Metalektro, levert pensioenen aan werkgevers en werknemers in deze bedrijfstak. Het pensioenfonds wordt bestuurd door de werkgeversorganisatie en de vakbonden van de metalelektro bedrijfstak.

PME werkt voor meer dan 1.200 bedrijven en bijna 150.000 werknemers in de Metalektro. Daarnaast krijgen bijna evenveel gepensioneerden elke maand een uitkering van het fonds.

De ondernemingen die bij PME zijn aangesloten zijn middelgrote en grote ondernemingen, variërend van scheepswerven en automobielindustrie tot producenten van halfgeleiders en chipmachinefabrikanten.

In totaal heeft PME medio 2010 een belegd vermogen van € 22,4 miljard.[17]

Tabel 9 geeft weer in welke aandelen van controversiële wapenproducenten PME belegt. De bijbehorende aantallen aandelen of waardes zijn niet gepubliceerd door het fonds.

Tabel 9 Beleggingen van PME

Bedrijf	Land	Controversiële wapens
BAE Systems	Groot-Brittannië	Kernwapens
Boeing	Verenigde Staten	Kernwapens
Finmeccanica	Italië	Kernwapens
ITT Corporation	Verenigde Staten	Kernwapens
Northrop Grumman	Verenigde Staten	Kernwapens
Raytheon	Verenigde Staten	Kernwapens
Rolls-Royce	Groot-Brittannië	Kernwapens
Safran	Frankrijk	Kernwapens
Serco	Groot-Brittannië	Kernwapens
Thales	Frankrijk	Kernwapens

Bron: PME, "Aandelen in bezit van PME; Aandelenoverzicht op 30 juni 2010", *Website PME (www.pme.nl),* Bezocht in oktober 2010.

2.9 Pensioenfonds Zorg en Welzijn (PFZW)

Pensioenfonds Zorg en Welzijn (PFZW) is verantwoordelijk voor het pensioenbeleid en het pensioenvermogen van ruim twee miljoen (oud-)werknemers in de sector zorg en welzijn. Het pensioenfonds is eigenaar van het pensioenvermogen, dat momenteel ruim € 86 miljard bedraagt. Het bestuur is verantwoordelijk voor de pensioenregeling en het fondsbeleid. Ook is het eindverantwoordelijk voor een deugdelijke uitvoering van de pensioenregeling. Voor de uitvoering hiervan heeft PFZW een contract gesloten met uitvoeringsorganisatie PGGM die voorheen met PFZW gefuseerd was. PGGM draagt zorg voor de uitvoering van de collectieve pensioenregeling in de sector zorg en welzijn en voor het vermogensbeheer. De afkorting PGGM heeft geen betekenis meer. Voor de scheiding stond deze voor Pensioenfonds voor Gezondheidszorg, Geestelijke en Maatschappelijke belangen. PGGM levert aan haar klanten een collectieve pensioenregeling, die bereikt wordt zonder winstoogmerk.[18] Tabel 10 geeft de beleggingen weer van PFZW in de onderzochte wapenproducenten op 31 december 2009.

Tabel 10 Beleggingen van PFZW

Bedrijf	**Land**	**Controversiële wapens**	**Aandelen (mln €)**
Rolls-Royce	Groot-Brittannië	Kernwapens	14.7
Niet (meer) betrokken bedrijf	**Land**	**Controversiële wapens**	**Aandelen (mln €)**
Shaw Group	Verenigde Staten	Fosformunitie	1.0
Teledyne Technologies	Verenigde Staten	Fosformunitie	0.6

Bron: PFZW, "Overzicht Beleggingen; Beursgenoteerde aandelen per december 2009; Beursgenoteerde obligaties per december 2009", *Website PGGM (www.pggm.nl)*, Bezocht in oktober 2010.

2.10 Spoorwegpensioenfonds

Stichting Spoorwegpensioenfonds is het niet verplicht gestelde bedrijfstakpensioenfonds voor de bedrijfstak spoorwegen. Stichting Spoorwegpensioenfonds biedt de aangesloten ondernemingen, werknemers en voormalige werknemers binnen de bedrijfstak een moderne pensioenregeling. Het fonds heeft een belegd vermogen van € 10,6 miljard en telt bijna 30.000 actieve deelnemers, ruim 25.000 gepensioneerden, bijna 17.000 gewezen deelnemers en 70 aangesloten ondernemingen. Het fonds is statutair gevestigd in Utrecht.[19]

Tabel 11 geeft een overzicht van de bestudeerde wapenproducenten waarvan Stichting Spoorwegpensioenfonds aandelen bezat op 30 september 2010. De bijbehorende aantallen of waardes zijn niet gepubliceerd door het fonds.

Tabel 11 Beleggingen van Spoorwegpensioenfonds

Producent van controversiële wapens	**Land**	**Type wapens**
BAE Systems	Groot-Brittannië	Kernwapens
Boeing	Verenigde Staten	Kernwapens
EADS	Nederland	Kernwapens
Finmeccanica	Italië	Kernwapens

Producent van controversiële wapens	Land	Type wapens
Honeywell International	Verenigde Staten	Kernwapens
ITT Corporation	Verenigde Staten	Kernwapens
Jacobs Engineering	Verenigde Staten	Kernwapens
Rolls-Royce	Groot-Brittannië	Kernwapens
Niet (meer) betrokken bedrijf	**Land**	
Rockwell Collins	Verenigde Staten	Kernwapens

Bron: Spoorwegpensioenfonds, "Fondsenoverzicht Stichting Spoorwegpensioenfonds d.d. 30-9-2010", *Spoorwegpensioenfonds*, November 2010.

In een reactie op de voorlopige onderzoeksresultaten heeft het Spoorwegpensioenfonds laten weten dat het zijn aandelen in BAe Systems in oktober 2010 heeft verkocht, vanwege de betrokkenheid van het bedrijf bij de productie van kernwapens. EADS, ITT en Jacobs Engineering wil het fonds ook gaan verkopen, vanwege hun betrokkenheid bij de productie van kernwapens. Boeing en Finmeccanica worden door het fonds onderzocht om te bezien of ze uitgesloten moeten worden. Honeywell International en Rolls-Royce zijn volgens het fonds niet betrokken bij de productie van kernwapens.[20]

Hoofdstuk 3 Informatie over controversiële wapenproducenten

3.1 Introductie

In dit hoofdstuk wordt een kort overzicht gegeven van de controversiële wapenproducenten waarvan in Hoofdstuk 2 is vastgesteld dat Nederlandse pensioenfondsen in hun aandelen en/of obligaties beleggen. Van ieder bedrijf wordt een korte beschrijving gegeven, inclusief informatie over de controversiële wapens die deze bedrijven produceren.

3.2 Babcock International - Groot-Brittannië

3.2.1 Kernwapens

Babcock Marine - een dochter van Babcock International - is in 2007 onder leiding van het Britse ministerie van Defensie en samen met BAE Systems en Rolls-Royce begonnen met het zogeheten Future Submarines (FSM) Integrated Project Team dat de nieuwe kernwapenonderzeeërs voor de Britse marine ontwikkelt, de opvolgers van de huidige Trident duikboten.[21]

Babcock International staat echter niet op de uitsluitingslijst van het Noorse Government Pension Fund - Global.[22] Vanwege zijn betrokkenheid bij productie van kernwapens is het bedrijf wel opgenomen in de uitsluitingslijst van de Nederlandse vermogensbeheerder PGGM (een dochter van pensioenfonds PfZW).[23]

3.3 BAE Systems - Groot-Brittannië

3.3.1 Verarmd uranium wapens

In het verleden maakte BAE's dochteronderneming RO Systems verarmd uranium wapens van het type L27 120mm DU. Dit is de enige munitie met verarmd uranium die op dit moment in gebruik is bij het Britse leger. Het werd afgevuurd door de Britse Challenger II tank in beide Golfoorlogen. [24]
RO Systems is in 2006 gestopt met de productie omdat het bedrijf 'milieuvriendelijke' munitie wil maken, als onderdeel van haar poging om de richting op te gaan van 'maatschappelijk verantwoord ondernemen'. In werkelijkheid was de markt te klein voor dit gespecialiseerde product dat alleen kan worden gebruikt in de in het Verenigd Koninkrijk geproduceerde Challenger tank.[25]

3.3.2 Kernwapens

Het Britse BAE Systems is op vier manieren betrokken bij Europese kernwapenprojecten:

- BAE Systems is voor 37,5% mede-eigenaar van MBDA, de in 2001 opgerichte joint venture met het Europese luchtvaart- en defensieconcern EADS (37,5%) en het Italiaanse bedrijf Finmeccanica (25%).[26] MBDA bouwt de nieuwe ASMP-A kernraketten voor de Franse luchtmacht; de kernkop zelf wordt overigens door het Commissariat à l'Energie Atomique (CEA, een overheidsdienst) gebouwd, niet door MBDA.[27] In 2010 moet de ASMP-A gereed zijn om in dienst te treden voor het Rafale gevechtsvliegtuig.

- De huidige Vanguard-klasse Trident onderzeeërs, die de Britse kernwapencapaciteit vertegenwoordigen, zijn door BAE Systems dochter Vickers gebouwd tussen 1986 en 1999.[28] De Britse kernwapenonderzeeërs zijn speciaal toegerust voor hun kernwapentaak en kunnen daarom met recht als integraal onderdeel van het kernwapenarsenaal bestempeld worden.

- Ook is BAE Systems in 2007 onder leiding van het Britse ministerie van Defensie en samen met Babcock Marine en Rolls-Royce begonnen het zogeheten Future Submarines (FSM) Integrated Project Team dat de nieuwe kernwapenonderzeeërs voor de Britse marine ontwikkelt, de opvolgers van de huidige Trident duikboten.[29]

BAE Systems is sinds 2005 uitgesloten van belegging door het Noorse Government Pension Fund – Global vanwege haar nucleaire activiteiten, meer in het bijzonder de activiteiten van MBDA voor het Franse kernwapenprogramma.[30] In een brief aan het fonds heeft BAE Systems niet willen antwoorden op de vraag of het bij de ontwikkeling of productie van kernwapens betrokken is.[31]

3.4 Boeing - Verenigde Staten

3.4.1 Kernwapens

Boeing is al meer dan vijftig jaar nauw betrokken bij de productie van de Amerikaanse Minuteman kernraket.[32] Tegenwoordig is dat vooral in het kader van de instandhouding van de Minuteman III, de huidige generatie nucleaire intercontinentale ballistische [grond-grond] raketten (ICBM) van de Verenigde Staten.[33] In het door Northrop Grumman geleide team is Boeing onder meer verantwoordelijk voor diensten op het gebied van raketgeleiding, vluchtcontrole, trainers, veiligheidscodes en testen.[34] Boeing schatte eind jaren '90 de waarde van dat werk voor het eigen bedrijf op US$ 824 miljoen. Inmiddels is de totale omvang van het programma bijna verdubbeld van US$ 3,4 naar 6,5 miljard.[35] De Minuteman III, die al sinds 1970 in dienst is, blijft volgens de laatst bekende plannen tot 2040 onderdeel van het Amerikaanse kernwapenarsenaal.[36]

Boeing is sinds 2005 uitgesloten van belegging door het Noorse Government Pension Fund – Global vanwege de betrokkenheid bij de productie en instandhouding van cruciale onderdelen van kernwapens.[37] Het bedrijf heeft nooit gereageerd op vragen van het fonds daaromtrent.[38]

3.5 EADS - Nederland

3.5.1 Kernwapens

Het statutair in Leiden gevestigde Franse bedrijf EADS is op drie manieren betrokken bij het Franse kernwapenprogramma: als mede-eigenaar van de joint venture MBDA, die voor de luchtmacht het nieuwe ASMP-A kernwapen bouwt, als hoofdaannemer van de bouw van de nieuwe M51 kernraket voor de Franse marine, en als bouwer van diens voorloper de M45. Op zijn website meldt het bedrijf vol trots: "Alle ervaring die EADS de afgelopen 40 jaar heeft opgedaan met de ontwikkeling van vijf generaties intercontinentale raketten heeft het bedrijf een unieke expertise opgeleverd, die ongeëvenaard blijft in Europa".[39]

- EADS is voor 37,5% mede-eigenaar van MBDA, de in 2001 opgerichte joint venture met het Britse defensieconcern BAE Systems (37,5%) en het Italiaanse Finmeccanica (25%).[40] MBDA bouwt de nieuwe ASMP-A kernraketten voor de Franse luchtmacht onder een in 1996 afgesloten contract. De kernkop zelf wordt overigens door het Commissariat à l'Energie Atomique (CEA, een overheidsdienst) gebouwd, niet door MBDA.[41] In 2010 moet de ASMP-A gereed zijn om in dienst te treden voor het Rafale gevechtsvliegtuig.

- EADS Astrium Transportation, een onderdeel van EADS, won in 2004 het Franse contract voor de ontwikkeling en productie van de nucleaire M51 raket voor onderzeeboten.[42] Het contract heeft een looptijd van tien jaar en vertegenwoordigt een waarde van meer dan drie miljard euro.[43] Naast hoofdaannemer EADS zijn de Franse bedrijven Safran, SNPE, DCN en Thales de belangrijkste onderaannemers. Vanaf 2010 zal de M51 gereed moeten zijn om in dienst te treden van vier Franse kernwapenonderzeeërs, Le Terrible, Le Vigilant, Le Triomphant en Le Téméraire. De M51 heeft een maximum bereik van ruim zesduizend kilometer en heeft een kernkop met meer vernietigingskracht dan de huidige M45 kernbom.[44]

- Ook is EADS hoofdaannemer voor de ontwikkeling, productie en instandhouding van de M45, de huidige intercontinentale kernbom van de Franse marine en voorloper van de nu in ontwikkeling zijnde M51.[45]

In een brief aan het Noorse Government Pension Fund - Global bevestigde EADS in maart 2006 zijn betrokkenheid bij kernwapenproductie: "onze deelname in MBDA en in het Franse M51 programma is onomstreden."[46] Om die reden sluit het Noorse Government Pension Fund - Global EADS sinds 2005 uit van beleggingen.

3.6 Finmeccanica - Italië

3.6.1 Kernwapens

Het Italiaanse conglomeraat Finmeccanica is voor 25% mede-eigenaar van MBDA, de in 2001 opgerichte joint venture met de Europese luchtvaart- en defensieconcerns EADS en BAE Systems, die ieder voor 37,5% eigenaar zijn.[47] MBDA bouwt de nieuwe ASMP-A kernraketten voor de Franse luchtmacht onder een in 1996 afgesloten contract. De kernkop zelf wordt overigens door het Commissariat à l'Energie Atomique (CEA, een overheidsdienst) gebouwd, niet door MBDA.[48] In 2010 moet de ASMP-A gereed zijn om in dienst te treden voor het Rafale gevechtsvliegtuig.

Finmeccanica is sinds 2005 uitgesloten van belegging door het Noorse Government Pension Fund - Global vanwege deze nucleaire activiteiten.[49] Het fonds tekende daarbij aan dat het niet weet of de Britse en Italiaanse partners anders dan als partner in de joint venture bij de productie van de ASMP-A betrokken zijn. Dat onderscheid noemde het fonds uiteindelijk ook niet van belang, aangezien het actieve eigenaarschap van MBDA met name doorslaggevend is. Tenslotte heeft Finmeccanica niet gereageerd op het verzoek van de Noren om opheldering, c.q. bevestiging voor wat betreft zijn betrokkenheid bij de productie van kernwapens.[50]

3.7 Honeywell International - Verenigde Staten

3.7.1 Kernwapens

Honeywell is betrokken bij het Amerikaanse kernwapenprogramma via onder meer een contract van het Defense Threat Reduction Agency (DTRA), waarvoor Honeywell Technology Solutions Inc. (HTSI) de ‘Instrumentation Support Contractor’ is. In die functie is het verantwoordelijk voor “het onderhouden van een voorraad instrumenten om gegevens die te maken hebben met testen op het White Sands Missile Range in New Mexico van gesimuleerde kernwapens en conventionele wapens.”[51]

Om precies die reden heeft het Noorse Government Pension Fund - Global Honeywell sinds 2005 uitgesloten van belegging: het beschouwt kernwapensimulaties als essentieel voor de ontwikkeling en het operationeel houden van kernwapens.[52]

Daarnaast is Honeywell International Space Systems Group, samen met onder meer General Dynamics en Raytheon (zie paragraaf 3.12) betrokken bij de levensduurverlenging van de geleidingssystemen van de Trident II (D5) kernwapens van de Amerikaanse marine. Onder een in 2005 bekend geworden contract dat liep tot september 2009, verzorgde een reeks bedrijven voor in totaal maximaal US$ 286 miljoen die upgrade. De waarde van het contract voor Honeywell bedroeg US$ 8,5 miljoen plus een onbekend ander bedrag.[53]
In December 2009 werd dit contract door het Charles Stark Draper Laboratory verlengd in de vorm van een 3-jarig contract om geïntegreerde schakelingen te produceren voor de Trident II D5 onderzeeboot gelanceerde programma voor ballistische raketten. Dit contract heeft een totale potentiële waarde van US$ 110 miljoen, inclusief de voorgeprijsde opties. General Dynamics is de grootste producent in dit Trident II D5 LE-programma, maar Honeywell International is de belangrijkste onderaannemer en zal de onderdelen produceren in haar fabriek in Plymouth.[54]

3.8 ITT Corporation - Verenigde Staten

3.8.1 Kernwapens

Op haar website schrijft ITT Information Systems, een dochteronderneming van ITT Corporation, dat het al ruim veertig jaar betrokken is bij leveranties aan de Amerikaanse marine voor de Amerikaanse vloot van ballistische raket-onderzeeboten met aan boord enkele nucleaire raketten. De ingenieurs en wetenschappers van ITT onderhouden het systeem van deze ballistische raket onderzeeërs, gebruik makend van hun nucleaire engineering- en wapenonderhouds-expertise.[55]

ITT Corporation staat echter niet op de uitsluitingslijst van het Noorse Government Pension Fund - Global.[56] Vanwege zijn betrokkenheid bij productie van kernwapens is het bedrijf wel opgenomen in de uitsluitingslijst van de Nederlandse vermogensbeheerder PGGM (een dochter van pensioenfonds PfZW).[57]

3.9 Jacobs Engineering - Verenigde Staten

3.9.1 Kernwapens

Jacobs Engineering is pas vrij recent in beeld gekomen als bedrijf dat betrokken is bij de productie van kernwapens. In December 2008 nam dit Amerikaanse bedrijf het belang van de Britse kernenergiefabrikant BNFL over in de joint venture AWE-ML (Atomic Weapons Establishment Management Limited). De Britse overheid heeft het beheer en onderhoud van de Trident kernwapens en de daaraan gerelateerde infrastructuur (het Atomic Weapons Establishment) uitbesteed aan een joint venture die momenteel bestaat uit de drie bedrijven Lockheed Martin, Serco en Jacobs Engineering, met elk een gelijk (33,3%) aandeel. Het oorspronkelijke contract uit 2000 is in 2003 herzien en heeft een looptijd van 25 jaar.[58] De waarde van het contract is niet bekend.

Jacobs Engineering staat echter niet op de uitsluitingslijst van het Noorse Government Pension Fund - Global.[59] Vanwege zijn betrokkenheid bij productie van kernwapens is het bedrijf wel opgenomen in de uitsluitingslijst van de Nederlandse vermogensbeheerder PGGM (een dochter van pensioenfonds PfZW).[60]

3.10 McDermott International - Verenigde Staten

3.10.1 Kernwapens

McDermott International vermeldt op zijn website trots zijn betrokkenheid bij het Manhattan project, dat in de Tweede Wereldoorlog de kernbommen ontwikkelde waarmee uiteindelijk de Japanse steden Nagasaki en Hiroshima gebombardeerd werden. [61]

Meer recent is het lopende contract uit 2006 voor het beheren en opereren van Los Alamos National Laboratory, een van Amerika's kernwapenlaboratoria.[62]
Meer in het algemeen stelt het bedrijf dat "McDermott's Government Operations segment levert nucleaire componenten aan de Amerikaanse overheid en biedt allerlei diensten, waaronder […] diensten voor verschillende overheidsfaciliteiten, voornamelijk binnen het kernwapencomplex van het Amerikaanse Department of Energy."[63]

Babcock & Wilcox Company (B&W) is de dochter van McDermott die dat soort werkzaamheden verricht. "B&W heeft meer dan 50 jaar ervaring als eigenaar/operator van grote nucleaire ontwikkelings-, productie- en reactorfaciliteiten, waaronder nucleaire componenten voor defensieprogramma's."[64]
Zo is B&W operator van de Pantex fabriek van het Energy Department/National Nuclear Security Administration in Amarillo, Texas, waar B&W ondermeer de modernisering van Amerikaans W76 kernkoppen voor de Trident raketten van de Amerikaanse marine voor zijn rekening neemt.[65]

McDermott International staat echter niet op de uitsluitingslijst van het Noorse Government Pension Fund - Global.[66] Vanwege zijn betrokkenheid bij productie van kernwapens is het bedrijf wel opgenomen in de uitsluitingslijst van de Nederlandse vermogensbeheerder PGGM (een dochter van pensioenfonds PfZW).[67]

3.11 Northrop Grumman - Verenigde Staten

3.11.1 Kernwapens

De op land gestationeerde intercontinentale ICBM Minuteman III raketten vormen het hart van het Amerikaanse kernwapenarsenaal. Naar schatting heeft de VS nog 500 stuks ervan in voorraad. [68]
TRW is sinds 1954 steeds nauw betrokken geweest bij het Amerikaanse kernwapenprogramma.[69] Met de overname van TRW in 2002[70] kreeg Northrop Grumman ook een belangrijke nucleaire erfenis in de vorm van het leiderschap over het ICBM Prime Integration Team. Dat in 1997 afgesloten contract vertegenwoordigde in 2007 een waarde van 6,5 miljard dollar.[71] Naast TRW zijn Boeing, Lockheed Martin en ATK zijn er nog meer dan 20 onderaannemers bij het project betrokken.[72]

Het Noorse Government Pension Fund – Global beschouwt het onderhoud aan en de modernisering van de Minuteman als duidelijke betrokkenheid bij de productie van kernwapens en heeft het bedrijf daarom sinds 2005 van investeringen uitgesloten. Northrop Grumman heeft zelf die betrokkenheid ook bevestigd in een brief aan het fonds.[73]

3.12 Raytheon - Verenigde Staten

3.12.1 Kernwapens

Raytheon was tot begin jaren negentig verantwoordelijk voor de productie van zogenaamde AGM-129 of ACM (*Advanced Cruise Missile*) nucleaire kruisraketten voor de B-52H strategische bommenwerpers van de Amerikaanse luchtmacht.[74] Oorspronkelijk zou Raytheon er 2.500 gaan bouwen, maar na het einde van de Koude Oorlog werd de productie stopgezet bij 460 exemplaren, waarvan de laatste in 1993 werd afgeleverd.[75] Hoewel in de afbouwfase is Raytheon nog steeds hoofdaannemer voor aan het project gerelateerde opdrachten.[76] Op de website van de Amerikaanse luchtmacht staat nog altijd te lezen dat het wapen tot 2030 in dienst zal blijven.[77]

Daarnaast is Raytheon Co. Electronics Systems Division, samen met onder meer General Dynamics en Honeywell International (zie paragraaf 3.7), betrokken bij de levensduurverlenging van de geleidingssystemen van de Trident II (D5) kernwapens van de Amerikaanse marine. Onder een in 2005 bekend geworden contract dat liep tot september 2009, verzorgde een reeks bedrijven voor in totaal 286 miljoen dollar die upgrade. De waarde van het contract voor Raytheon bedroeg 15 miljoen dollar plus een onbekend ander bedrag.[78]

Vanwege zijn betrokkenheid bij de productie van kernwapens staat Raytheon op de uitsluitingslijst van de Nederlandse vermogensbeheerder PGGM (een dochter van pensioenfonds PfZW).[79]

3.12.2 Clustermunitie

Tot enkele jaren geleden produceerde Raytheon verschillende varianten van het Joint Standoff Weapon (JSOW), een geleide raket die vanuit de lucht wordt afgeschoten. Twee varianten bevatten clustermunitie: de AGM 154A met BLU-97 submunities en de AGM 154B met sensorgeleide BLU-111 submunities.[80] De meest recente informatie over deze varianten van het JSOW dateert echter uit februari 2008. Vanwege beleidswijzigingen in de Verenigde Staten lijkt het erop dat de varianten met clustermunitie niet langer geproduceerd worden.[81]

Het Noorse Government Pension Fund – Global heeft Raytheon sinds augustus 2005 van investeringen uitgesloten omdat het bedrijf betrokken zou zijn bij de productie van clustermunitie.[82] Raytheon staat om die reden ook op de uitsluitingslijsten van de Nederlandse vermogensbeheerders PGGM (een dochter van pensioenfonds PfZW)[83] en APG (een dochter van pensioenfonds ABP).[84]

3.13 Rolls-Royce - Groot-Brittannië

3.13.1 Kernwapens

Het Britse bedrijf Rolls-Royce is een van 's wereld grootste producenten van scheepsmotoren, zowel voor de civiele als voor de militaire markt. Zo maakt het ook onderdeel uit van een consortium onder leiding van het Britse ministerie van Defensie dat samen met BAE Systems en Babcock een nieuwe generatie kernwapenonderzeeërs voor de Britse marine ontwerpt, het zogeheten Future Submarines (FSM) Integrated Project Team.[85] Waarschijnlijk ontwikkelt Rolls-Royce een speciale motor voor deze nieuwe onderzeeboten.[86] Voor de nu varende Vanguard-klasse kernwapenonderzeeërs werd namelijk ook een speciaal daarvoor ontwikkelde motorvariant gebouwd, die onder meer een groter bereik mogelijk maakte.[87] De Britse kernwapenonderzeeërs zijn speciaal toegerust voor hun kernwapentaak en kunnen daarom met recht als integraal onderdeel van het kernwapenarsenaal bestempeld worden.

Rolls-Royce staat echter niet op de uitsluitingslijst van het Noorse Government Pension Fund - Global[88] en evenmin op de uitsluitingslijst van de Nederlandse vermogensbeheerder PGGM (een dochter van pensioenfonds PfZW).[89]

3.14 Safran - Frankrijk

3.14.1 Kernwapens

Safran is sinds 2004 betrokken bij het Franse project voor de ontwikkeling en productie van de nucleaire M51 raket voor onderzeeboten.[90] Het contract heeft een looptijd van tien jaar en vertegenwoordigt een waarde van meer dan drie miljard euro.[91]
Naast hoofdaannemer EADS zijn de Franse bedrijven Safran (voorheen SNECMA en Sagem), SNPE, DCNS en Thales de belangrijkste onderaannemers. Vanaf 2010 zal de M51 gereed moeten zijn om gebruikt te worden op de vier Franse kernwapenonderzeeërs, Le Terrible, Le Vigilant, Le Triomphant en Le Téméraire. De M51 heeft een maximum bereik van ruim zesduizend kilometer en heeft een kernkop met meer vernietigingskracht dan de huidige M45 kernbom.[92]

Safran's dochter SNECMA is onder meer samen met SNPE Matériaux Energétiques bij het project betrokken als leverancier van de vaste raketbrandstof.[93]
Safran's dochterbedrijf Sagem is betrokken bij de navigatiesystemen voor de kernraket. In een persbericht uit 2003 meldt het bedrijf dat dit systeem "zal bijdragen aan de nauwkeurigheid van de M51 strategische raket".[94]

Vanwege diens betrokkenheid bij de productie van kernwapens heeft het Noorse Government Pension Fund - Global Safran sinds 2005 van belegging uitgesloten.[95]

3.15 Serco Group - Groot-Brittannië

3.15.1 Kernwapens

Serco Group heeft een belang van 33,3% in de joint venture Atomic Weapons Establishment (AWE) Management Limited, dat in opdracht van de Britse overheid het beheer en onderhoud van de Trident kernwapens en de daaraan gerelateerde infrastructuur (het Atomic Weapons Establishment) uitvoert via een joint venture die momenteel bestaat uit de drie bedrijven Lockheed Martin, Serco Group en Jacobs Engineering, met elk een gelijk (33,3%) aandeel. Het oorspronkelijke contract uit 2000 is in 2003 herzien en heeft een looptijd van 25 jaar.[96] De waarde van het contract is niet bekend.

Vanwege zijn betrokkenheid bij dit project is Serco Group sinds 2007 uitgesloten van belegging door het Noorse Government Pension Fund - Global. In antwoord op een verzoek om bevestiging van zijn nucleaire activiteiten schreef Serco in November 2007: "AWE's taak bestaat uit het steunen en onderhouden van de kernwapencapaciteit van Groot-Brittannië. Serco maakt niet de beslissing of Groot-Brittannië al dan niet een kernwapencapaciteit moet hebben. Dat is een zaak van de overheid om over te beslissen."[97]

3.16 Thales - Frankrijk

3.16.1 Kernwapens

Thales is sinds 2004 betrokken bij het Franse project voor de ontwikkeling en productie van de nucleaire M51 raket voor onderzeeboten.[98] Het contract heeft een looptijd van tien jaar en vertegenwoordigt een waarde van meer dan drie miljard euro.[99] Naast hoofdaannemer EADS zijn de Franse bedrijven Safran, SNPE, DCN en Thales de belangrijkste onderaannemers. Vanaf 2010 zal de M51 gereed moeten zijn om in dienst te treden van vier Franse kernwapenonderzeeërs, Le Terrible, Le Vigilant, Le Triomphant en Le Téméraire. De M51 heeft een maximum bereik van ruim zesduizend kilometer en heeft een kernkop met meer vernietigingskracht dan de huidige M45 kernbom.[100]

Thales staat echter niet op de uitsluitingslijst van het Noorse Government Pension Fund - Global[101] en evenmin op de uitsluitingslijst van de Nederlandse vermogensbeheerder PGGM (een dochter van pensioenfonds PfZW).[102]

Hoofdstuk 4 Bedrijven die niet (meer) betrokken zijn

4.1 Introductie

In dit hoofdstuk behandelen we een aantal bedrijven waarin een of meerdere Nederlandse pensioenfondsen beleggen en die in recente bronnen genoemd werden als betrokken bij productie en/of onderhoud van controversiële wapens. Nader onderzoek heeft voor deze betrokkenheid echter geen bevestiging opgeleverd, of heeft tot de conclusie geleid dat de betrokkenheid inmiddels beëindigd is.

4.2 Cobham - Groot Brittannië

4.2.1 Clustermunitie

Volgens verschillende bronnen was het Britse bedrijf Cobham een belangrijke producent van clustermunitie.[103] Om deze reden is het bedrijf opgenomen in de uitsluitingslijst van de Nederlandse vermogensbeheerder PGGM (een dochter van pensioenfonds PfZW).[104] Echter, Cobham geeft zelf aan op haar website inmiddels uit de productie van clustermunitie gestapt te zijn naar aanleiding van het Verdrag over Clustermunitie dat op 1 augustus 2010 in werking trad. Cobham stelt dat het geen clustermunitie of anti-persoons mijnen meer produceert of verkoopt.[105] Het bedrijf staat ook niet op de uitsluitingslijsten van het Noorse Government Pension Fund - Global[106] en van APG (een dochter van pensioenfonds ABP).[107]

4.3 Goodrich - Verenigde Staten

4.3.1 Clustermunitie

Uit een brochure van Goodrich uit juli 2008, die tot op heden beschikbaar is via de website, laat Goodrich weten systemen en componenten te kunnen leveren voor onder andere installaties die clustermunitie kunnen verspreiden.[108] Vanwege beleidswijzigingen in de Verenigde Staten lijkt het erop dat deze systemen componenten niet langer geproduceerd worden.[109]

Vanwege zijn betrokkenheid bij de productie van clustermunitie is Goodrich opgenomen in de uitsluitingslijsten van PGGM[110] en van APG.[111] Er is echter onvoldoende aanleiding gevonden om aan te nemen dat Goodrich nog steeds betrokken is bij productie van clustermunitie. Het bedrijf staat ook niet op de uitsluitingslijst van het Noorse Government Pension Fund - Global.[112]

4.3.2 Kernwapens

Ook vanwege zijn betrokkenheid bij de productie van kernwapens is Goodrich opgenomen in de uitsluitingslijst van PGGM.[113] Er is echter onvoldoende aanleiding gevonden om aan te nemen dat Goodrich inderdaad betrokken is bij productie en/of onderhoud van kernwapens. Het bedrijf staat ook niet op de uitsluitingslijst van het Noorse Government Pension Fund - Global.[114]

4.4 Rockwell Collins - Verenigde Staten

4.4.1 Kernwapens

In augustus 2009 tekende Rockwell Collins een contract met Naval Air Systems Command (NAVAIR) uit de Verenigde Staten voor het leveren van engineering diensten voor de modificatie en renovatie van de Test Bench Nuclear Hardness (TBNH-6) voor een periode van één jaar. De TBNH-6 is bedoeld voor het testen van Terminal Protection Modules (TBM) binnen en buiten het E-6B vliegtuig.[115]

Vanwege zijn betrokkenheid bij de productie van kernwapens is Rockwell Collins opgenomen in de uitsluitingslijst van PGGM.[116] Bovenstaande onderzoeksinformatie geeft echter onvoldoende aanleiding om aan te nemen dat Rockwell Collins inderdaad betrokken is bij productie en/of onderhoud van kernwapens. Het bedrijf staat ook niet op de uitsluitingslijst van het Noorse Government Pension Fund - Global.[117]

4.5 Saab - Zweden

4.5.1 Clustermunitie

In 2000 heeft Saab, samen met de Franse partner GIAT, ook een opdracht gekregen voor de productie van een serie 155 mm Bonus clustermunitie voor de Zweedse en Franse strijdmachten.[118]
Saab heeft in het verleden samen met het Duitse bedrijf LFK ook clustermunitie (BK-90) geleverd aan de Zweedse luchtmacht.[119] Deze clustermunitie wordt niet meer geproduceerd en in december 2008 is door de Zweedse overheid besloten tot uitfasering en ontmanteling voor het eind van 2009.[120]

Vanwege zijn betrokkenheid bij de productie van clustermunitie is Saab opgenomen in de uitsluitingslijst van PGGM.[121] Er is echter onvoldoende aanleiding gevonden om aan te nemen dat Saab nog steeds betrokken is bij productie van clustermunitie. Het bedrijf staat ook niet op de uitsluitingslijsten van het Noorse Government Pension Fund - Global[122] en van APG (een dochter van pensioenfonds ABP).[123]

4.6 Teledyne Technologies - Verenigde Staten

4.6.1 Fosformunitie

In oktober 2005 ondertekende Teledyne Technologies een contract om samen met het Amerikaanse bedrijf The Shaw Group (zie paragraaf 4.7) de witte fosfor fabriek van het Amerikaanse leger in Pine Bluff te moderniseren. Het project had een looptijd van 18 maanden.[124]
Met deze witte fosfor wordt munitie gemaakt, die door het Amerikaanse leger onder meer in 2004 in Fallujah (Irak) werd gebruikt. Bij deze bombardementen vielen vele dodelijke burgerslachtoffers.[125] Fosformunitie geproduceerd in Pine Bluff werd begin 2009 door het Israëlische leger gebruikt bij bombardementen op bewoond gebied in de Gazastrook.[126]

Er zijn geen aanwijzingen gevonden dat Teledyne Technologies, sinds het modernisatiecontract voor Pine Bluff begin 2007 afliep, nog betrokken is bij productie of onderhoud van fosformunitie.

4.7 The Shaw Group - Verenigde Staten

4.7.1 Fosformunitie

In oktober 2005 ondertekende Shaw Environmental, een dochter van The Shaw Group, een contract om samen met het Amerikaanse bedrijf Teledyne Technologies (zie paragraaf 4.6) de witte fosfor fabriek van het Amerikaanse leger in Pine Bluff te moderniseren. Het project had een looptijd van 18 maanden.[127]
Met deze witte fosfor wordt munitie gemaakt, die door het Amerikaanse leger onder meer in 2004 in Fallujah (Irak) werd gebruikt. Bij deze bombardementen vielen vele dodelijke burgerslachtoffers.[128] Fosformunitie geproduceerd in Pine Bluff werd begin 2009 door het Israëlische leger gebruikt bij bombardementen op bewoond gebied in de Gazastrook.[129]

Er zijn geen aanwijzingen gevonden dat The Shaw Group, sinds het modernisatiecontract voor Pine Bluff begin 2007 afliep, nog betrokken is bij productie of onderhoud van fosformunitie.

4.8 Zodiac Aerospace - Frankrijk

4.8.1 Clustermunitie

De Nederlandse vermogensbeheerder PGGM (een dochter van pensioenfonds PfZW) en APG (een dochter van pensioenfonds ABP) sluiten Zodiac Aerospace uit wegens de productie van clusterbommen.[130] Er is echter geen bewijs gevonden dat het bedrijf inderdaad nog betrokken is bij de productie van clustermunitie. Het bedrijf staat ook niet op de uitsluitingslijst van het Noorse Government Pension Fund - Global.[131]

Bijlage 1 Bronverwijzingen

1 Organisation for the Prohibition of Chemical Weapons, “Chemical Weapons Convention”, *Website Organisation for the Prohibition of Chemical Weapons (www.opcw.org),* Bezocht in oktober 2010; FAS, “Introduction to Chemical Weapons”, *Website Federation of American Scientists (www.fas.com),* Bezocht in oktober 2010; OPBW, “Convention”, *Website Biological and Toxin Weapons Convention (www.opbw.org),* Bezocht in oktober 2010.

2 Website Convention on Cluster Munitions (www.clusterconvention.org/pages/pages_ii/iia_textenglish.html), Bezocht in juni 2009.

3 Website Convention on Cluster Munitions (www.clusterconvention.org/pages/pages_ii/iia_textenglish.html), Bezocht in juni 2009.

4 NTI, “Inventory”, *Website Nuclear Threat Initiative (www.nti.org),* Bezocht in oktober 2010; Legal Dictionary, “Nuclear Weapons”, *Website Legal Dictionary (legal-dictionary.thefreedictionary.com),* Bezocht in oktober 2010.

5 ICBL, “Treaties”, *Website International Campaign to Ban Landmines (www.icbl.org),* Bezocht in oktober 2010; Ministerie van Defensie, “Landmijnen”, *Website Ministerie van Defensie (www.defensie.nl),* Bezocht in oktober 2010.

6 GlobalSecurity.org, “White Phosphorus (WP)”, *Website GlobalSecurity.org,* Bezocht in oktober 2010.

7 BBC News, “Q&A: Depleted uranium weapons”, *Website BBC News (news.bbc.co.uk),* Bezocht in oktober 2010.

8 Norwegian Government Pension Fund - Global, “Companies Excluded from the Investment Universe”, *Website Noors Ministerie van Financiën (http://www.regjeringen.no/en/dep/fin/Selected-topics/the-government-pension-fund/responsible-investments/companies-excluded-from-the-investment-u.html?id=447122)*, Bezocht in november 2010.

9 APG, “Verslag Verantwoord Beleggen 2009”, APG, Juni 2010

10 PGGM, “Uitsluitingenlijst van Vennootschappen per 1 juli 2010”, *Website PGGM (www.pggm.nl)*, Bezocht in oktober 2010.

11 ABP, “Wie zijn wij?”, *Website ABP (www.abp.nl),* Bezocht in oktober 2010.

12 bpfBOUW, “De organisatie”, *Website bpfBOUW (www.bpfbouw.nl),* Bezocht in oktober 2010.

13 bpfBOUW, “De organisatie”, *Website bpfBOUW (www.bpfbouw.nl),* Bezocht in oktober 2010.

14 bpfBOUW, “De organisatie”, *Website bpfBOUW (www.bpfbouw.nl),* Bezocht in oktober 2010.

15 Bedrijfstakpensioenfonds voor de Detailhandel, “Reactie op vragen Uitgesproken VARA”, *Bedrijfstakpensioenfonds voor de Detailhandel*, 16 december 2010.

16 Bedrijfspensioenfonds voor de Landbouw, “Reactie op vragen Uitgesproken VARA”, *Bedrijfspensioenfonds voor de Landbouw*, 16 december 2010.

17 PME, “Over PME”, *Website PME (www.pme.nl),* Bezocht in oktober 2010.

18 PFZW, “Missie; Over ons”, *Website PFZW (www.pfzw.nl),* Bezocht in oktober 2010; PGGM, “Over PGGM”, *Website PGGM (www.pggm.nl),* Bezocht in oktober 2010.

19 Stichting Spoorwegpensioenfonds, “Algemeen, Profiel”, *Website Spoorwegpensioenfonds (www.spoorwegpensioenfonds.nl),* Bezocht in oktober 2010.

20 Bedrijfstakpensioenfonds voor de Detailhandel, “Reactie op vragen Uitgesproken VARA”, *Bedrijfstakpensioenfonds voor de Detailhandel*, 16 december 2010.

21 BAE Systems, "Future Submarines Integrated Project Team Office Officially Opens", News Release, *Website BAE Systems (www.baesystems.com);* 12 oktober 2007 Nick Ritchie, “Trident: Still the Wrong Weapon at the Wrong Time for the Wrong Reasons”, *Disarmament Diplomacy*, voorjaar 2009.

22 Norwegian Government Pension Fund - Global, “Companies Excluded from the Investment Universe”, *Website Noors Ministerie van Financiën (http://www.regjeringen.no/en/dep/fin/Selected-topics/the-government-pension-fund/responsible-investments/companies-excluded-from-the-investment-u.html?id=447122)*, Bezocht in november 2010.

23 PGGM, “Uitsluitingenlijst van Vennootschappen per 1 juli 2010”, *Website PGGM (www.pggm.nl)*, Bezocht in oktober 2010.

24 International Coalition to Ban Uranium Weapons, “The Problem; The Producers”, *Website International Coalition to Ban Uranium Weapons (www.bandepleteduranium.org),* Bezocht in oktober 2010.

25 International Coalition to Ban Uranium Weapons, “The Problem; The Producers”, *Website International Coalition to Ban Uranium Weapons (www.bandepleteduranium.org),* Bezocht in oktober 2010.

26 MBDA, “MBDA – A World Leader – An Integrated European Company”, *Website MBDA Systems (www.mbda-systems.com),* Bezocht in oktober 2010.

27 “ASMPA - Air-to-ground missile, medium range, enhanced; List of Products”, *Website MBDA Systems (www.mbda-systems.com),* Bezocht in oktober 2010.

28 FAS, "Vanguard Class Ballistic Missile Submarine", *Federation of American Scientists website (www.fas.org)*, Bezocht in oktober 2010.

29 BAE Systems, "Future Submarines Integrated Project Team Office Officially Opens", News Release, *Website BAE Systems (www.baesystems.com);* 12 oktober 2007 Nick Ritchie, “Trident: Still the Wrong Weapon at the Wrong Time for the Wrong Reasons”, *Disarmament Diplomacy*, voorjaar 2009.

30 Council on Ethics, “Recommendation of September 19, 2005 on the exclusion of companies that are involved in production of nuclear weapons”, Website Noorse Regering (www.regjeringen.no), *Bezocht in oktober 2010.*

31 Council on Ethics, “Recommendation of September 19, 2005 on the exclusion of companies that are involved in production of nuclear weapons”, Website Noorse Regering (www.regjeringen.no), *Bezocht in oktober 2010.*

32 Boeing, “History; LGM-30 Minuteman Missile”, *Website Boeing (www.boeing.com),* Bezocht in oktober 2010.

33 Boeing, “Defence Space; ICBM Prime Integration”, *Website Boeing (www.boeing.com),* Bezocht in oktober 2010.

34 Boeing, “Defence Space; Intercontinental Ballistic Missile Systems”, *Website Boeing (www.boeing.com),* Bezocht in oktober 2010.

35 Boeing, “Defence Space; CBM Prime Integration”, *Website Boeing (www.boeing.com),* Bezocht in oktober 2010.

36 “LGM-30 Minuteman”, Wikipedia website (en.wikipedia.org/wiki/LGM-30_Minuteman)

37 Council on Ethics, “Recommendation of September 19, 2005 on the exclusion of companies that are involved in production of nuclear weapons”, Website Noorse Regering (www.regjeringen.no), *Bezocht in oktober 2010.*

38 Council on Ethics, "Recommendation of September 19, 2005 on the exclusion of companies that are involved in production of nuclear weapons", Website Noorse Regering (www.regjeringen.no), *Bezocht in oktober 2010.*

39 Contract for Production of the M51 Weapon System", EADS Persbericht, 23 december 2004 (www.eads.net/1024/en/pressdb/archiv/2004/en_20041223_m51.html)

40 "MBDA – A World Leader – An Integrated European Company", MBDA wensite (www.mbda-systems.com/mbda/site/ref/scripts/EN_At-a-glance_33.html)

41 "ASMPA - Air-to-ground missile, medium range, enhanced", MBDA website (www.mbda-systems.com/mbda/site/ref/scripts/siteFO_contenu.php?lang=EN&noeu_id=290&page_id=466)

42 "Contract for Production of the M51 Weapon System", EADS Persbericht, 23 december 2004 (www.eads.net/1024/en/pressdb/archiv/2004/en_20041223_m51.html)

43 "Contract for Production of the M51 Weapon System", EADS Persbericht, 23 december 2004 (www.eads.net/1024/en/pressdb/archiv/2004/en_20041223_m51.html)

44 "Contract for Production of the M51 Weapon System", EADS Persbericht, 23 december 2004 (www.eads.net/1024/en/pressdb/archiv/2004/en_20041223_m51.html)

45 "EADS Astrium Transportation", EADS website (www.eads.net/1024/en/businet/astrium/astrium_space_transportation.html) en "FRENCH MSBS PROGRAMMES (Submarine-Launched Ballistic Missiles)", EADS persbericht, 13 juni 2005 (www.eads.net/1024/es/pressdb/archiv/2005/2005/es_20050613_MSBS.html)

46 The Council on Ethics for the Government Pension Fund – Global, "Recommendation of 18 April 2006" (www.regjeringen.no/en/dep/fin/Selected-topics/The-Government-Pension-Fund/Ethical-Guidelines-for-the-Government-Pension-Fund---Global-/Recommendations-and-Letters-from-the-Advisory-Council-on-Ethics/Recommendation-of-18-April-2006.html?id=419592)

47 MBDA, "MBDA – A World Leader – An Integrated European Company", *Website MBDA Systems (www.mbda-systems.com),* Bezocht in oktober 2010.

48 "ASMPA - Air-to-ground missile, medium range, enhanced; List of Products", *Website MBDA Systems (www.mbda-systems.com),* Bezocht in oktober 2010.

49 Council on Ethics, "Recommendation of September 19, 2005 on the exclusion of companies that are involved in production of nuclear weapons", Website Noorse Regering (www.regjeringen.no), *Bezocht in oktober 2010.*

50 Council on Ethics, "Recommendation of September 19, 2005 on the exclusion of companies that are involved in production of nuclear weapons", Website Noorse Regering (www.regjeringen.no), *Bezocht in oktober 2010.*

51 Honeywell Aerospace, "DTRA - Defense Threat Reduction Agency (DTRA) Contract", *Website Honeywell Aerospace (www.honeywell.com),* Bezocht in oktober 2010.

52 Council on Ethics, "Recommendation of September 19, 2005 on the exclusion of companies that are involved in production of nuclear weapons", Website Noorse Regering (www.regjeringen.no), *Bezocht in oktober 2010.*

53 Defence Industry Daily, "$101.1M to Develop the MK6 LE - So, What's That?", Defense Industry Daily, *Website Defence Industry Daily (www.defenceindustrydaily.com),* Bezocht in oktober 2010.

54 Defence Industry Daily, "Trident II D5 Missile: Keeping Up with Changing Times", *Website Defence Industry Daily (www.defenceindustrydaily.com),* Bezocht in oktober 2010.

55 ITT Corporation, "Arsenal Stewardship", *Website ITT Corporation (www.aes.itt.com),* Bezocht in oktober 2010.

56 Norwegian Government Pension Fund - Global, "Companies Excluded from the Investment Universe", *Website Noors Ministerie van Financiën (http://www.regjeringen.no/en/dep/fin/Selected-topics/the-government-pension-fund/responsible-investments/companies-excluded-from-the-investment-u.html?id=447122)*, Bezocht in november 2010.

57 PGGM, "Uitsluitingenlijst van Vennootschappen per 1 juli 2010", *Website PGGM (www.pggm.nl)*, Bezocht in oktober 2010.

58 Lockheed Martin, "Products: AWE", *Website Lockheed Martin (www.lockheedmartin.co.uk),* Bezocht in oktober 2010; AWE, "About AWE", *Website AWE (www.awe.co.uk)*, Bezocht in oktober 2010; Jacobs, "News: Jacobs Agrees to Acquire Share in AWE Management Limited", *persbericht, Website Jacobs Engineering (www.jacobs.com)*, 17 december 2008.

59 Norwegian Government Pension Fund - Global, "Companies Excluded from the Investment Universe", *Website Noors Ministerie van Financiën (http://www.regjeringen.no/en/dep/fin/Selected-topics/the-government-pension-fund/responsible-investments/companies-excluded-from-the-investment-u.html?id=447122)*, Bezocht in november 2010.

60 PGGM, "Uitsluitingenlijst van Vennootschappen per 1 juli 2010", *Website PGGM (www.pggm.nl)*, Bezocht in oktober 2010.

61 McDermott, "Business Segments; Government Operations", *Website McDermott (www.mcdermott.com),* Bezocht in oktober 2010.

62 McDermott, "Business Segments; Government Operations", *Website McDermott (www.mcdermott.com),* Bezocht in oktober 2010.

63 McDermott, "Business Segments; Government Operations", *Website McDermott (www.mcdermott.com),* Bezocht in oktober 2010.

64 B&W, "Services; Nuclear Operations Management", *Website Babcock&Wilcox Company (www.babcock.com),* Bezocht in oktober 2010.

65 B&W, "Project Profiles; Pantex Overview", *Website Babcock&Wilcox Company (www.babcock.com),* Bezocht in oktober 2010; Ralph Vartabedian, "Program to refurbish aging nuclear warheads faces setbacks", *Los Angeles Times* (www.latimes.com), 29 mei 2009.

66 Norwegian Government Pension Fund - Global, "Companies Excluded from the Investment Universe", *Website Noors Ministerie van Financiën (http://www.regjeringen.no/en/dep/fin/Selected-topics/the-government-pension-fund/responsible-investments/companies-excluded-from-the-investment-u.html?id=447122)*, Bezocht in november 2010.

67 PGGM, "Uitsluitingenlijst van Vennootschappen per 1 juli 2010", *Website PGGM (www.pggm.nl)*, Bezocht in oktober 2010.

68 GlobalSecurity.org, "LGM-30 Minuteman III", *Website GlobalSecurity.org*, Bezocht in oktober 2010.

69 Northrop Grumman, "Review Magazine Online; U.S. Air Force's Land-based ICBM Program", *Website Northrop Grumman (www.northropgrumman.com),* Bezocht in oktober 2010; Northrop Grumman, "Our Heritage", *Website Northrop Grumman (www.northropgrumman.com),* Bezocht in oktober 2010;

70 Leslie Wayne, "Northrop to Buy TRW for $7.8 Billion", *New York Times*, 2 juli 2002.

71 Northrop Grumman, "Northrop Grumman Celebrates Tenth Year as Prime Integrating Contractor for Nation's Land-Based ICBM Force", *News Release Northrop Grumman*, 5 oktober 2007.

72 Northrop Grumman, "Northrop Grumman Celebrates Tenth Year as Prime Integrating Contractor for Nation's Land-Based ICBM Force", *News Release Northrop Grumman*, 5 oktober 2007.

73 Council on Ethics, "Recommendation of September 19, 2005 on the exclusion of companies that are involved in production of nuclear weapons", *Website Noorse Regering (www.regjeringen.no),* Bezocht in oktober 2010.

74 Oorspronkelijk was dat General Dynamics, maar "Several corporate changes during production resulted in Raytheon Missile Systems as the final production firm." Zie: Global Security, "AGM-129 Advanced Cruise Missile [ACM]", *Website GlobalSecurity* (www.globalsecurity.org), Bezocht in december 2010.

75 Andreas Parsch, "Raytheon (General Dynamics) AGM-129 *ACM*", *Website Designation Systems (www.designation-systems.net),* Bezocht in december 2010; Global Security, "AGM-129 Advanced Cruise Missile [ACM]", *Website GlobalSecurity (www.globalsecurity.org),* Bezocht in december 2010.

76 Andreas Parsch, "Raytheon (General Dynamics) AGM-129 *ACM*", *Website Designation Systems (www.designation-systems.net),* Bezocht in december 2010.

77 U.S. Air Force, "Fact Sheet - AGM-129A Advanced Cruise Missile", *Website U.S. Air Force (www.af.mil),* Bezocht in December 2010.

78 Defence Industry Daily, "$101.1M to Develop the MK6 LE - So, What's That?", Defense Industry Daily, *Website Defence Industry Daily (www.defenceindustrydaily.com),* Bezocht in oktober 2010.

79 PGGM, "Uitsluitingenlijst van Vennootschappen per 1 juli 2010", *Website PGGM (www.pggm.nl)*, Bezocht in oktober 2010.

80 Raytheon, "JSOW - Family of Precision Strike Weapons", *Raytheon,* februari 2008.

81 Landmine and Cluster Munition Monitor, "United States - Cluster Munition Ban Policy", Website Landmine and Cluster Munition Monitor (www.the-monitor.org/index.php/cp/display/region_profiles/theme/313), Bezocht in december 2010.

82 Norwegian Government Pension Fund - Global, "Companies Excluded from the Investment Universe", *Website Noors Ministerie van Financiën (http://www.regjeringen.no/en/dep/fin/Selected-topics/the-government-pension-fund/responsible-investments/companies-excluded-from-the-investment-u.html?id=447122)*, Bezocht in november 2010.

83 PGGM, "Uitsluitingenlijst van Vennootschappen per 1 juli 2010", *Website PGGM (www.pggm.nl)*, Bezocht in oktober 2010.

84 APG, "Verslag Verantwoord Beleggen 2009", APG, Juni 2010.

85 BAE Systems, "Future Submarines Integrated Project Team Office Officially Opens", *News Release, website BAE Systems (www.baesystems.com),* 12 oktober 2007; Nick Ritchie, "Trident: Still the Wrong Weapon at the Wrong Time for the Wrong Reasons", *Disarmament Diplomacy (www.acronym.org.uk)*, voorjaar 2009.

86 The Engineer, "Nuclear options", *The Engineer*, 12 januari 2009.

87 Naval Technology, "Projects; Vanguard; SSBN Vanguard Class Ballistic Missile Submarine, United Kingdom", *Website Naval Technology (www.naval-technology.com),* Bezocht in oktober 2010.

88 Norwegian Government Pension Fund - Global, "Companies Excluded from the Investment Universe", *Website Noors Ministerie van Financiën (http://www.regjeringen.no/en/dep/fin/Selected-topics/the-government-pension-fund/responsible-investments/companies-excluded-from-the-investment-u.html?id=447122)*, Bezocht in november 2010.

89 PGGM, "Uitsluitingenlijst van Vennootschappen per 1 juli 2010", *Website PGGM (www.pggm.nl)*, Bezocht in oktober 2010.

90 EADS, "Contract for Production of the M51 Weapon System", *Persbericht, Website EADS (www.eads.net),* 23 december 2004.

91 EADS, "Contract for Production of the M51 Weapon System", *Persbericht, Website EADS (www.eads.net),* 23 december 2004.

92 EADS, "Contract for Production of the M51 Weapon System", *Persbericht, Website EADS (www.eads.net),* 23 december 2004.

93 Safran, "M51, the key to French deterrence", *Safran Magazine*, November 2007.

94 Sagem, "SAGEM to provide the navigation system of the "Terrible" SSBN", Sagem Persbericht, 2003 (www.safran-group.com/article.php3?id_article=196&var_recherche=m51&lang=en)

95 Council on Ethics, "Recommendation of September 19, 2005 on the exclusion of companies that are involved in production of nuclear weapons" (www.regjeringen.no/pages/1661428/Tilr%C3%A5dning%20kjernev%C3%A5pen%20engelsk%2019%20sept%202005.pdf).

96 Zie: www.lockheedmartin.co.uk/products/awe.html, www.awe.co.uk en "Jacobs Agrees to Acquire Share in AWE Management Limited", persbericht Jacobs Engineeering, 17 december 2008 (www.jacobs.com/News.aspx?id=5242)

97 The Advisory Council on Ethics for the Norwegian Government Pension Fund, "Recommendation ", 18 januari 2008 (www.regjeringen.no/en/dep/fin/Selected-topics/The-Government-Pension-Fund/Ethical-Guidelines-for-the-Government-Pension-Fund---Global-/Recommendations-and-Letters-from-the-Advisory-Council-on-Ethics/Recommendation-on-the-exclusion-of-the-c.html?id=496487)

98 EADS, "Contract for Production of the M51 Weapon System", *Persbericht, Website EADS (www.eads.net),* 23 december 2004.

99 EADS, "Contract for Production of the M51 Weapon System", *Persbericht, Website EADS (www.eads.net),* 23 december 2004.

100 EADS, "Contract for Production of the M51 Weapon System", *Persbericht, Website EADS (www.eads.net),* 23 december 2004.

101 Norwegian Government Pension Fund - Global, "Companies Excluded from the Investment Universe", *Website Noors Ministerie van Financiën (http://www.regjeringen.no/en/dep/fin/Selected-topics/the-government-pension-fund/responsible-investments/companies-excluded-from-the-investment-u.html?id=447122)*, Bezocht in november 2010.

102 PGGM, "Uitsluitingenlijst van Vennootschappen per 1 juli 2010", *Website PGGM (www.pggm.nl)*, Bezocht in oktober 2010.

103 Netwerk Vlaanderen, "Banken en Wapens; Chapter 3: Disinvesting from Cluster Munitions Producers", *Netwerk Vlaanderen,* 22 oktober 2009.

104 PGGM, "Uitsluitingenlijst van Vennootschappen per 1 juli 2010", *Website PGGM (www.pggm.nl)*, Bezocht in oktober 2010.

105 Cobham, "Corporate Responsibility and Sustainability 2008", *Cobham Plc.,* 12 oktober 2009; Cobham, "Key Stakeholder Issues", *Website Cobham Plc (www.cobham.com),* Bezocht in oktober 2010.

106 Norwegian Government Pension Fund - Global, "Companies Excluded from the Investment Universe", *Website Noors Ministerie van Financiën (http://www.regjeringen.no/en/dep/fin/Selected-topics/the-government-pension-fund/responsible-investments/companies-excluded-from-the-investment-u.html?id=447122)*, Bezocht in november 2010.

107 APG, "Verslag Verantwoord Beleggen 2009", APG, Juni 2010.

108 Goodrich, "Defense Capabilities", *Goodrich,* Juli 2008.

109 Landmine and Cluster Munition Monitor, “United States - Cluster Munition Ban Policy”, Website Landmine and Cluster Munition Monitor (www.the-monitor.org/index.php/cp/display/region_profiles/theme/313), Bezocht in december 2010.

110 PGGM, “Uitsluitingenlijst van Vennootschappen per 1 juli 2010”, *Website PGGM (www.pggm.nl)*, Bezocht in oktober 2010.

111 APG, “Verslag Verantwoord Beleggen 2009”, APG, Juni 2010.

112 Norwegian Government Pension Fund - Global, “Companies Excluded from the Investment Universe”, *Website Noors Ministerie van Financiën (http://www.regjeringen.no/en/dep/fin/Selected-topics/the-government-pension-fund/responsible-investments/companies-excluded-from-the-investment-u.html?id=447122)*, Bezocht in november 2010.

113 PGGM, “Uitsluitingenlijst van Vennootschappen per 1 juli 2010”, *Website PGGM (www.pggm.nl)*, Bezocht in oktober 2010.

114 Norwegian Government Pension Fund - Global, “Companies Excluded from the Investment Universe”, *Website Noors Ministerie van Financiën (http://www.regjeringen.no/en/dep/fin/Selected-topics/the-government-pension-fund/responsible-investments/companies-excluded-from-the-investment-u.html?id=447122)*, Bezocht in november 2010.

115 Federal Business Opportunities, “E-6B Test Bench Nuclear Hardness Service Life Extension”, *Website Federal Business Opportunities (www.fpo.gov),* Bezocht in oktober 2010.

116 PGGM, “Uitsluitingenlijst van Vennootschappen per 1 juli 2010”, *Website PGGM (www.pggm.nl)*, Bezocht in oktober 2010.

117 Norwegian Government Pension Fund - Global, “Companies Excluded from the Investment Universe”, *Website Noors Ministerie van Financiën (http://www.regjeringen.no/en/dep/fin/Selected-topics/the-government-pension-fund/responsible-investments/companies-excluded-from-the-investment-u.html?id=447122)*, Bezocht in november 2010.

[118] Saab Group, “Bofor Weapons Systems AB which today changed its name to Bofors Defence AB strengthens its world leadership in the field of intelligent ammunition”, *Persbericht Saab,* 14 September 2000.

119 Human Rights Watch en Landmine Action, “Banning Cluster Munition - Government Policy and Practice”, *Human Rights Watch en Landmine Action,* mei 2009.

120 Lars-Erik Wingren, “Letter”, *Ministry for Foreign Affairs Sweden*, 24 maart 2009.

121 PGGM, “Uitsluitingenlijst van Vennootschappen per 1 juli 2010”, *Website PGGM (www.pggm.nl)*, Bezocht in oktober 2010.

122 Norwegian Government Pension Fund - Global, “Companies Excluded from the Investment Universe”, *Website Noors Ministerie van Financiën (http://www.regjeringen.no/en/dep/fin/Selected-topics/the-government-pension-fund/responsible-investments/companies-excluded-from-the-investment-u.html?id=447122)*, Bezocht in november 2010.

123 APG, “Verslag Verantwoord Beleggen 2009”, APG, Juni 2010.

124 Teledyne Technologies, “Teledyne Awarded $10 Million Pine Bluff Arsenal Subcontract”, Press release Teledyne Technologies, 26 oktober 2005.

125 Christophe Scheire, “ING and AXA invest in the modernisation of white phosphorous weapons”, *Netwerk Vlaanderen,* 16 maart 2006.

126 Amnesty International, “Israel’s use of white phosphorus confirmed”, Persbericht Amnesty International, 20 Januari 2009.

127 Teledyne Technologies, “Teledyne Awarded $10 Million Pine Bluff Arsenal Subcontract”, Press release Teledyne Technologies, 26 oktober 2005.

128 Christophe Scheire, “ING and AXA invest in the modernisation of white phosphorous weapons”, *Netwerk Vlaanderen,* 16 maart 2006.

129 Amnesty International, “Israel’s use of white phosphorus confirmed”, Persbericht Amnesty International, 20 Januari 2009.

130 APG, “Verslag Verantwoord Beleggen 2009”, APG, Juni 2010; PGGM, “Uitsluitingenlijst van Vennootschappen per 1 juli 2010”, *Website PGGM (www.pggm.nl)*, Bezocht in oktober 2010.

131 Norwegian Government Pension Fund - Global, “Companies Excluded from the Investment Universe”, *Website Noors Ministerie van Financiën (http://www.regjeringen.no/en/dep/fin/Selected-topics/the-government-pension-fund/responsible-investments/companies-excluded-from-the-investment-u.html?id=447122)*, Bezocht in november 2010.